

ЗАКОНОДАВСТВО ПРО СВОБОДУ СОВІСТІ І РЕЛІГІЇ В УКРАЇНІ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

С.В. СЬОМІН

Історія розвитку державно-церковних відносин у нашій країні — це історія самої України, в якій надзвичайно тісно взаємопов'язана доля самого українського народу та його церкви. Мабуть, немає іншої держави у світі, де б історія народу і церкви були так органічно й тісно переплетені і споріднені, як наша. Впродовж семи з половиною століть, починаючи від занепаду Київської Русі в середині XIII ст., розвиток державно-церковних взаємин на теренах України відбувався за надзвичайно складних умов, які насамперед визначалися специфікою геополітичного простору, впливом різних державних устроїв, політичних та релігійних центрів.

Українська нація, а відповідно і церковні інституції, протягом століть перебували під владою держав із різноконфесійною орієнтацією (Галицько-Волинського князівства, Польщі, Литви, татарської Орди, Російської імперії тощо), відчуючи на собі вплив різних релігійних центрів (Константинопольської і Московської патріархії, Римської курії, Варшавського примаства та ін.), що, безперечно, не могло не позначитися на специфіці й традиціях сучасних державно-церковних взаємовідносин в Україні. Але українська церква ніколи не стояла осторонь громадського життя з його потребами і тривогами. Вона завжди проводила велику соціальну роботу, перебуваючи у діяльному єднанні і співпраці із світським суспільством та державою.

Починаючи з давніх часів християнство наклало свій гуманістичний відбиток на формування українського законодавства. Основними цивільними і церковними законодавчими збірниками Київської держави були "Руська правда", "Статут Володимира", "Статут Ярослава" і "Кормча книга". Водночас, використовуючи ці акти, церква боролася з гріхом, а держава — зі злочинами. При цьому церква вважала будь-який злочин гріхом, але держава не будь-який гріх кваліфікувала як злочин. Гріховні справи — як моральний злочин, порушення внутрішнього закону совісті і Божественного закону без наявності складу

Сьомін Сергій Валерійович — кандидат психологічних наук, магістр міжнародних відносин, старший консультант Національного інституту стратегічних досліджень, підполковник.

злочину — були підсудні церкві, а гріховно-злочинні вчинки розглядались у цивільному суді.

Впродовж віків церква через боротьбу із моральними гріхами застерігала людство від злочинів, впроваджуючи своєрідну профілактичну роботу, розширюючи і поглиблюючи ділянку осудності. Християнська віра звертала увагу навіть на ті порушення, які пробачалися язичницькими законами. Наприклад, образа словом не була провинною згідно з язичницькими традиціями, а церква, почавши зараховувати це християнину як гріх, пробуджувала повагу до людської особистості і, зрештою, ініціювала утворення нової законодавчої норми. Саме під впливом церкви на теренах Київської Русі відбулися докорінні зміни у сімейно-шлюбному житті, які перебудували язичницьку родоплемінну спільноту з її брутальними звичками (полігамія, викрадення наречених, кровна помста тощо) і перетворили її на цивілізовану родину на засадах християнської моралі. Від самого початку церква активно боролася з наложництвом, зі свавіллям при розлученнях, піклувалася про авторитет матері і підвищення громадської відповідальності жінки, а також про те, щоб сімейні союзи створювалися на основі християнської любові, обопільної згоди наречених та їхньої рівності перед Богом і законом. Ще Статут Ярослава Мудрого обмежував свавілля батьків щодо одруження дітей, покладаючи на них відповідальність за цнотливість дочок; карав дітей, які зневажали старших, вважаючи це карним злочином як з боку церкви, так і в цивільному житті. Створена на християнських засадах сім'я стала основою українського нації, яка завдяки цьому змогла витримати безліч руйнівних випробувань протягом своєї багатовікової історії.

Початок ХХ століття приніс для українського народу могутній сплеск національної самосвідомості, значно активізувавши діяльність політичних партій та рухів, які здебільшого вважали релігію (як і освітню справу) — "річчю незайманою, святою". Визначальними постулатами цього періоду боротьби за українську державність були: українська церква має бути незалежною і українською за своїми історичними традиціями; служба Божа повинна відправлятися українською мовою. У програмних документах перших українських політичних партій прямо наголошувалося, що "до того часу, поки широкий загал українського народу не стане свідомим своїх національних і державних інтересів і поки український народ на своїй землі не змінить свого економічного становища — релігія українського народу мусить бути взята під державну опіку і охорону проти агресивних заходів і намірів інших релігій на Україні"¹.

Незважаючи на надзвичайно складну економічну, політичну та воєнну ситуацію тих часів для молоді українській держави питання релігії свідомо було проголошено одним із визначальних факторів розбудови незалежної України. Так, гетьман усієї України П. Скоропадський 29 квітня 1918 року підписав "Закон про тимчасовий державний устрій України", де у розділі "Про віру" прямо визна-

чалось, що "первенствующа в Українській Державі є віра християнська, православна", але кожен, хто не належить до неї, користується "повсемістно свободним відправленням своєї віри і Богослужінням по обряду оної". А у проєкті "Основного Державного Закону Української Народної Республіки", крім того, наголошувалося, що "Православна Церква в межах Української Держави є автокефальною, з Патріархом у Києві на чолі". Окремий державний закон визначав загальні основи організації Православної церкви в межах Української Держави, "застерігаючи її внутрішню автономію, канонічні основи, а також правове відношення до держави"².

Всупереч національним інтересам українського народу, законодавство колишнього Радянського Союзу щодо релігійних організацій повною мірою відтворювало загальну тенденцію побудови безкласового суспільства "рівних можливостей", в якому не буде місця будь-якій релігії, крім комуністичної. У своєму розвитку це законодавство пройшло шлях від підписаного В. Леніним у 1918 році декрету РРФСР "Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви" (майже дослівно повтореного через рік декретом Тимчасового Робітничо-Селянського уряду УРСР)³, через чисельні законодавчі акти союзних республік кінця 20-х — початку 30-х років⁴ і до положень доби "розвинутого соціалізму" — середини 70-х⁵.

Визначальними принципами радянського законодавства в галузі державно-церковних відносин були:

глобальне обмеження діяльності релігійних організацій, законодавче позбавлення їх принципово важливих, історично і віровизнаннево притаманних їм функцій;

дискримінація релігійних організацій у правах порівняно з іншими соціальними інституціями;

релігійні громади законодавчо ставилися у завчасно невідгідне становище у можливій полеміці зі своїми ідейними опонентами: їхня приреченість на мовчання була легітимізованою комплексом радянських законів;

законодавчо закріплено можливість для дискримінації громадян за їхні світоглядні, зокрема й релігійні, переконання та погляди;

законодавство містило певну кількість положень, які відкривали широкі потенції щодо посилення утисків та обмежень.

Водночас, аналізуючи існуючу практику державно-церковних взаємин протягом періоду тоталітарного панування, необхідно констатувати, що закон понад сімдесят років не відігравав вирішальної ролі, а в багатьох випадках виконував лише відверто формально-декоративні функції, прикриваючи свавілля комуністичного апарату.

На початку 80-х розпочався новий етап законодавчого оформлення існування в Радянському Союзі релігійних організацій, ініційований не стільки бажанням його докорінної зміни, а навпаки — посиленням унітарних тенденцій в управлінні державою. На той момент в СРСР не існувало загальносоюзного релігійного законодавства, і правові питання, пов'язані із життєдіяльністю культових організацій

офіційно розв'язувалися положеннями, затвердженими президіями Верховних Рад союзних республік. Аж до другої половини 80-х років дискусія щодо майбутнього союзного законодавства точилася переважно у колі партійно-державних функціонерів, безпосередньо причетних до реалізації радянської церковної політики і зацікавлених лише у конкретизації правових норм введення жорсткіших обмежень діяльності релігійних організацій та суворішого покарання за їхнє порушення, але зовсім не в лібералізації державно-церковних відносин.

Суспільно-політичні процеси другої половини 80-х років докорінно змінили пріоритети законотворення щодо впорядкування життєдіяльності релігійних організацій. Дискусії суттєво лібералізувалися, чому сприяло загальне "пом'якшення" тоталітарного режиму, курс на перебудову та гласність. Першим кроком певної демократизації державно-церковного життя було скасування інструкції "Про застосування законодавства про релігійні культу", яка, крім іншого, прямо забороняла реєстрацію таких "антигромадських сект", як: свідки Єгови, п'ятидесятники, адвентисти-реформісти тощо⁶. Заходи, що вживалися Радою у справах релігій при Раді Міністрів СРСР, виявили певні зрушення щодо пом'якшення якщо не законодавства, то принаймні практики його застосування. Загалом є сенс погодитися з М. Горбачовим, який, залишаючи посаду Президента СРСР після його розпаду, зазначив, що за часів його керівництва "релігійна свобода стала реальністю"⁷.

На початку 1989 року на Заході було оприлюднено два проекти нового радянського закону про свободу совісті. Перший передано представникам церков Радою у справах релігій, а другий надруковано на сторінках "Советского государства и права" (№ 2 за 1989 рік) правознавцем Ю. Розенбаумом, який репрезентував точку зору державної юридичної комісії з розробки нового закону. У жовтні 1990 року було ухвалено закон СРСР "Про свободу совісті і релігійні організації", якому передувала жвава дискусія за участю представників церков, правників, релігієзнавців, лідерів громадських організацій, віруючих різних конфесій та переконаних атеїстів, які надіслали до парламенту велику кількість пропозицій і поправок⁸. Союзний закон, попри всі його недоліки, став свідченням перемоги реформаторів над ортодоксами, але реально вплинути на розбудову державно-церковних відносин він не зміг — процеси здобуття суверенітету та незалежності складовими Радянської імперії перенесли центр розв'язання проблеми до новоутворених держав.

Після проголошення у серпні 1991 року державної незалежності України, розпочався якісно новий період законодавчого забезпечення свободи совісті та релігії на теренах нашої країни. Згодом, спираючись саме на законодавство незалежної України змогли розбудувати свої структури Українська греко-католицька церква, релігійні організації Ради Церков євангельських християн-баптистів, Союзу християн віри євангельської (п'ятидесятників), свідків Єгови, Церкви адвентистів сьомого дня та ін. Варто нагадати і про започаткування ре-

гулярних циклів релігійних телевізійних програм, трансляцій національним телебаченням служб релігійних свят, вільне видання релігійної літератури та її поширення. Вперше головні релігійні свята було законодавчо оголошено вихідними днями. Все це сприяло зростанню кількості конфесій та їхніх громад. Для порівняння: 1989 року на території України було зареєстровано 18 конфесій, що склалися з 8 021 громад, а нині в нашій країні діють понад 80 конфесій, напрямів і течій, які налічують близько 22 тисяч релігійних організацій, громад, братств, місій, монастирів, духовних навчальних закладів тощо.

Парламент України вперше обговорив проект закону "Про свободу совісті та релігійні організації" 21 березня 1991 року. Репрезентуючи його, голова Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР М. Колесник підкреслив, що концептуальними прагненнями авторського колективу було насамперед те, щоб закон:

відповідав інтересам людини, забезпечував реалізацію прав та свобод особи у пов'язаній з релігією сфері життя;

увібрав ті позитивні зміни, що відбулися в Україні протягом 80—90-х років у положенні релігійних організацій у суспільстві, та відкрив простір для подальшого розвитку їхнього соціального служіння;

ґрунтувався на принципових положеннях радянської Конституції та Декларації про державний суверенітет України, не суперечив основам міжнародного і європейського права у питаннях свободи совісті.

На відміну від чинного на той час "Положення про релігійні організації", в проекті нового закону вже передбачалися права громадян не лише поділяти, а й поширювати релігійні погляди, навчатися релігії в релігійних громадах, школах, зокрема за кордоном, претендувати на альтернативну службу, встановлювати і підтримувати зв'язки з одновітряними в інших країнах, здійснювати паломницькі подорожі та одержувати і перевозити релігійну літературу тощо.

Зазначений проект вперше урівнював священнослужителів й осіб, зайнятих у релігійних організаціях на виборних засадах, із працівниками та службовцями державних підприємств, установ у питаннях оподаткування, соціального забезпечення і страхування. На слухачів духовних навчальних закладів поширювалися пільги, якими користувалися студенти державних закладів освіти щодо відстрочки від призову до армії. Істотно розширювалися права релігійних організацій (громад, центрів, управлінь, монастирів, місій тощо), які отримали статус юридичної особи, право власності, можливість відкривати та засновувати відповідні центри, школи і підприємства для проведення просвітницької й місіонерської діяльності. На відміну від союзного закону, проект містив не лише нормативи, а й певні механізми їх реалізації. Загалом, у 32 статтях проекту закону було зміщено 58 положень, яких бракувало союзному законодавству.

При обговоренні закону у Верховній Раді народні депутати висловили низку пропозицій та зауважень щодо його поліпшення: насамперед процедури реєстрації релігійних організацій, функцій дер-

жавного органу у справах релігій (зокрема і щодо доцільності його існування взагалі), механізмів розв'язання міжконфесійних суперечностей і майнових претензій, державної реабілітації українських греко-католицької та автокефальної православної церков, обов'язків релігійних організацій, що користуються пам'ятками історії та культури, а також надання рівних прав віруючим та атеїстам тощо⁹. Деякі депутати піддавали сумніву необхідність відокремлення церкви від держави, законодавчого закріплення можливості для священнослужителів брати участь у політичному житті, виступали проти існування Ради у справах релігій в структурі виконавчої влади тощо. Особливо гостро дискутувалися питання про законодавчу базу навчання дітей релігії та статті закону, які регламентують майнові проблеми.

Накопичений на той час досвід регулювання правовідносин між державою і церквою в Україні за міжконфесійного конфлікту потребував конкретнішого підходу стосовно низки проблем і встановлення гранично чіткіших правових норм. Депутати від округів, розташованих у зоні православно-греко-католицького протистояння, особливо наполягали на цьому. Водночас деякі їхні пропозиції суттєво знижували рівень демократичності закону і надавали переваги органам влади щодо втручання у внутрішні справи релігійних церков та конфесій¹⁰. Загалом ухвалена остаточна редакція Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації" поцінована українською і світовою громадськістю як значний крок уперед на шляху до дійсної свободи совісті та нормалізації державно-церковних взаємин¹¹.

Але водночас прийнятий закон мав суттєву ваду стосовно того, що "цей закон шкоди нікому не завдасть"¹². Саме "нешкідливість" та бажання догодити і "нашим", і "вашим" зробили його неспроможним врегульовувати щоденні й дуже гострі проблеми у релігійному середовищі України, а зрештою започаткували нескінченний процес внесення відповідних поправок і доповнень (Закони України від 19.02.92 р. № 2140-XII, від 23.04.92 р. № 2295-XII, від 5.05.93 р. № 3180-XII, від 23.12.93р. № 3795-XII, від 22.12.95 р. № 498/95-ВР та від 17.12.96 р. № 608/96-ВР). Так, після тривалого і досить гострого обговорення на етапі підготовки у Комісії з питань культури і духовного відродження, 23 грудня 1993 року Верховна Рада ухвалила черговий варіант закону "Про зміни у Законі України "Про свободу совісті та релігійні організації". Не викликали сумніву доповнення ст. 16 про конкретизацію випадків можливого припинення релігійної діяльності у судовому порядку. Із цього приводу було визначено чотири позиції, а саме:

вчинення релігійною організацією дій, неприпустимість яких передбачена ст. 3, 5 і 17 цього Закону (порушення права на свободу совісті, принципи відокремлення церкви (релігійних організацій) від держави, а також користування майном, яке є власністю держави, громадських організацій або громадян);

поєднання обрядової чи проповідницької діяльності релігійної організації з посяганням на життя, здоров'я, свободу і гідність особи;

систематичне порушення релігійною організацією встановленого законодавством порядку проведення публічних релігійних заходів (богослужінь, обрядів, церемоній, походів тощо);

спонування громадян до невиконання ними своїх конституційних обов'язків або дій, які супроводжуються грубими порушеннями громадського порядку чи посяганням на права і майно державних, громадських чи релігійних організацій.

Доповнення до ст. 24, що номінально встановлює жорсткий порядок релігійно-проповідницької діяльності для іноземних громадян, спричинене насамперед формуванням негативного ставлення щодо посиленої активності західних місіонерів і занепокоєністю цим ієрархії історичних для нашої країни церков. Це доповнення передбачає, що священники, проповідники та місіонери, які є іноземними громадянами, можуть займатися проповіданням, виконанням релігійних обрядів чи іншою канонічною діяльністю лише в тих релігійних організаціях, на запрошення яких вони прибули, і за офіційним погодженням із державним органом, який здійснив реєстрацію статуту (положення) відповідного релігійного об'єднання. Зрозуміло, що це доповнення насамперед мало покласти край проникненню в країну новітніх культів і місій, які досить часто мають відверто деструктивний і соціально небезпечний характер.

Незважаючи на чітку законодавчу норму про діяльність іноземних місіонерів на території України закордонні емісари досить часто, спекулюючи на труднощах періоду розбудови демократичного суспільства, відверто зневажають чинне законодавство. Так, за повідомленням прес-служби СБУ лише за 1997 рік за протиправні вчинки вжито заходів щодо 112 іноземних місіонерів, проти 8-ми — порушено кримінальні справи, решта — попереджені, або їм було скорочено строк перебування в Україні¹³. Варто також згадати вже досить тривалу, завдяки активній підтримці деяких народних депутатів вищого законодавчого органу України, місіонерську діяльність громадянина Нігерії С. Аделаджі на загальноукраїнському каналі "Народне Телебачення України". Дедалі частіше закордонні емісари прибувають на територію нашої держави як приватні особи, знаходять собі помічників серед громадян України, які номінально і очолюють новоутворені місії та центри.

Свого часу парламентом нашої держави було також затверджено зміну частини третьої ст. 17, наслідки якої і досі сприймаються переважною більшістю віруючих в Україні досить неоднозначно. У попередній редакції передбачалась можливість передачі культових будівель та майна, що є державною власністю, у почергове користування двом або більше релігійним громадам винятково за їхньою обопільною згодою. Віднині при відсутності такої згоди державний орган сам визначає порядок користування культовою будівлею і майном шляхом укладення з кожною громадою окремого договору.

На перший погляд, почергове богослужіння може слугувати найкращим варіантом щодо розв'язання історичного конфлікту між християнами різних конфесій в західних областях, чиї культові споруди

протягом століть неодноразово переходили з православ'я до унії і навпаки. Як відомо, керівництво УГКЦ не заперечує проти почергового користування храмами, хоча віруючі на місцях не завжди налаштовані на компроміс. Православні ж, як правило, виступають принципово проти, висуваючи канонічні застереження щодо примусу до почергового богослужіння в одному храмі із греко-католиками, а відтак, наголошують на потуранні принципів відокремлення церкви від держави і невтручання з боку виконавчої влади у культову практику. Поправка до ст. 17 не змогла одразу зняти міжхристиянське протистояння в цьому регіоні, і лише останнім часом, після передачі державою і відбудови західноукраїнськими громадами необхідної кількості нових культових споруд зменшились випадки самовільного захоплення храмів та громадської непокори.

Так, за даними Державного комітету у справах релігій, лише протягом 1997 року у західних областях України зафіксовано 389 випадків порушення чинного законодавства про свободу совісті та релігійні організації, які були скоєні на ґрунті майнових суперечностей між представниками УПЦ-КП, УАПЦ та УГКЦ. А за станом на 1 січня 1999 року в органах судової влади різних рівнів було розглянуто 80 цивільних справ за скаргами релігійних організацій на рішення державних органів щодо майнових питань, 35 % з яких було задоволено¹⁴.

Після прийняття влітку 1996 року Конституції незалежної України, наш народ започаткував якісно новий період власного державотворення, невід'ємною складовою якого є розробка, прийняття і впровадження правового демократичного поля в галузі державно-церковних відносин. Незважаючи на тимчасові труднощі економічних та соціально-політичних трансформацій перехідного періоду, Україна вже сьогодні показує приклад дійсно демократичного юридичного розв'язання загальноєвропейських проблем, зокрема щодо забезпечення прав і свобод громадян у релігійній сфері, успішно адаптує міжнародні норми через удосконалення національного конституційного та юридичного правового поля.

Для України релігійна свобода виступає як своєрідний ключ, що відмикає двері до взаємопорозуміння як внутрішньодержавного, так і на міжнародному рівні. Для нашого суспільства особливої актуальності набули слова відомого англійського філософа Джона Локка (1632—1704 рр.), який у своїй праці "Послання стосовно толерантності" писав: якщо безпека (держави) зміцнюється підтримкою тих (громадян), які сповідують панівну релігію, то наскільки зміниться її безпека, якщо буде шанована релігія кожного. Громади тих віросповідань, які перебувають у меншості, будуть так вдячні, що зберігатимуть вірність цьому державному ладові. Десятиріччя тоталітарного правління яскраво довели, що силове насадження релігійної і культурної однорідності не може виступати запорукою політичної стабільності.

Демократичні перетворення, що неухильно відбуваються в українському суспільстві, роблять завдання впровадження принципу свободи релігії в Україні не лише нагальною передумовою конструк-

тивного державотворення, але, що не менш важливо, створюють реальні можливості для цього процесу. При цьому, дотримання принципу відокремлення церкви від держави ні в якому разі не може виступати об'єктивним мірилом оцінки справжньої релігійної свободи в суспільстві. Формально проголошене цілковите відокремлення церкви і держави, як це було у колишньому СРСР, чи фактичне злиття цих інституцій, як у країнах ісламського світу, ще не гарантують справжньої релігійної свободи.

Справді демократичним підходом щодо вирішення цього питання має стати розв'язання дилеми: або йти шляхом подальшого взаємоприйнятного пристосування церкви і держави, або провести принципове цивілізоване розлучення. Слід постійно пам'ятати, що український народ історично є нацією християнських традицій, і водночас йому притаманні такі ознаки, як багатоетнічність та багатоконфесійність. На відміну від тієї ж Російської Федерації, Україна не має єдиної домінуючої православної церкви, згадаймо хоча б феномен українського уніатства. Було б трагічною помилкою із тяжкими наслідками для загальнонаціональних інтересів як надання будь-якій окремій українській церкві статусу "державної", так і розчленування території України на сфери переважного конфесійного впливу.

Щодо першого варіанта "церковного державотворення", то жодна із діючих релігійних конфесій в Україні об'єктивно не може претендувати на роль загальноукраїнської церкви. Найчисельніші релігійні інституції в Україні, а саме: Українська православна церква (8 168 громад), Українська греко-католицька церква (3 315 громад), Українська православна церква — Київський патріархат (2 270 громад), Всеукраїнський союз об'єднань християн-баптистів (1 881 громада) та Українська автокефальна православна церква (1 049 громад)¹⁵ мають чітко визначену регіональну забарвленість, хоча намагаються представляти інтереси всього українського народу. За умов абсолютного домінування УПЦ на Сході і Півдні нашої держави, УГКЦ та УАПЦ мають найчисельнішу паству в західних областях, УПЦ-КП — в Центрі та на Волині, релігійні громади євангельських християн-баптистів приблизно однаково розподілилися по всіх областях України.

Стосовно другого варіанта, то спроби закріплення певної "канонічної території" за будь-якою церквою мають розглядатися лише як прояви сепаратизму, що завдадуть суттєвої шкоди національним інтересам українського народу. Україна не повинна, на кшталт Лівану чи Ольстеру, розділитися конфесійно, з політично та юридично зафіксованою на цьому ґрунті територією. Проти цього варіанта переконливо застерігають і події в колишній Югославії, Індонезії та Індії, де релігійні суперечності виступили одним із спонукальних мотивів посягань на державну цінність територіального дроблення країни та моральним виправданням звірячого поводження з учорашніми співвітчизниками.

Проголосивши головною метою українського державотворення розбудову демократичного правового суспільства, ми повинні з усією відповідальністю поставити питання про дійсне відокремлення церкви

від держави. Свобода совісті, свобода думки (включаючи свободу вірити чи не вірити у духовне начало), свобода брати чи не брати участь у відправі релігійній є одним із основних прав у демократичному світі. Свобода вірувати чи не вірувати ніякою мірою не зменшує потенціал держави щодо прийняття законодавства в галузі охорони здоров'я, добробуту та безпеки народу, якщо щось загрожує фізичному чи моральному здоров'ю громадян. Однак це не означає, що демократичний уряд тримається осторонь релігійних та особистих рішень стосовно вірувань та культової практики в державі. Незаперечним є факт, що особи з релігійними переконаннями дотримуються їх навіть тоді, коли обираються до виборних демократичних органів чи призначаються до владних структур, і уряд повинен мати в наявності дійові важелі конституційного стримування, які б унеможливили порушення права релігійних меншин релігією більшості. Функціонування структурно організованих релігійних громад є корисним для державотворчого процесу, якщо їхні віросповідні доктрини сприяють творенню й поширенню морально-етичних засад взаємовідносин між членами суспільства. Перевага окремих конфесій на шкоду іншим є, безперечно, неприйнятною для концепції свободи совісті та представницької демократії.

¹ *Багатопартійна Українська держава на початку XX ст.: Програмні документи перших українських політичних партій.* К., 1992. С. 70.

² *Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України.* К., 1992. С. 84, 127.

³ *Примітка:* Відмінність полягала у наданні релігійним організаціям права юридичної особи, яке невідомі було скасовано (Див.: *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины.* 1920. № 22. С. 435.)

⁴ Див.: *Законодательство о религиозных культах.* М., 1969.

⁵ Див.: *Положение о религиозных объединениях в Украинской ССР* // Сборник законов Украинской ССР и Указов Президиума Верховного Совета Украинской ССР. 1938-1979. К., 1980. Т. 2. С. 613-621.

⁶ Див.: *Инструкция по применению законодательства о культах от 16 марта 1961 г.* // *Законодательство о религиозных культах.* С. 136-147.

⁷ Див.: *Рабочая газета.* 1991. 29 декабря.

⁸ *Примітка:* Серйозні зауваження до проекту мала Російська православна церква, яка прагнула, крім іншого, зафіксувати у законодавчому порядку власну цілісність та структуру (Див.: Митрополит Ювеналий (В. Алексеев). *Церковь открыта для добра* // Советская культура. 1990. 29 декабря.

⁹ Див.: *Третя сесія Верховної Ради Української РСР дванадцятого скликання.* Бюлетень № 28. К.: ВР УРСР. С. 61 та № 39. С. 19-112.

¹⁰ Див.: *Третя сесія Верховної Ради Української РСР дванадцятого скликання.* Бюлетень № 27. К.: ВР УРСР. С. 30-59.

¹¹ Див.: *"Бажаю Вам простувати обраним шляхом"* // Людина і світ. 1991. № 12. С. 16.

¹² Див.: *Третя сесія Верховної Ради Української РСР дванадцятого скликання.* Бюлетень № 28. К.: ВР УРСР. С. 61 та № 39. С. 19-112.

¹³ Див.: *Сьомін С.В.* Нашестя "наставників на шлях істини" // Політика і час. 1998. № 8. С. 36-43.

¹⁴ *За даними* Державного комітету України у справах релігій на 01.01.99 р. (форма № 3).

¹⁵ *За даними* Державного комітету України у справах релігій на 01.01.99 р. (форма № 1).